

A CIGÁNY GYERMEK KELET-EURÓPA ISKOLÁIBAN

ACIGÁNY NÉP EURÓPA EGYETLEN VALÓDI DIASZPÓRÁJA. Bár vitatható és vitatott eredete, etnikai-kulturális egysége, egyes csoportjainak eltérő a népneve, nyelve és természetesen vallása még egy-egy nemzetállamon belül is, „kívülről” nagyjából egyazon népnek szokás tekinteni csoportjaikat, „belülről” – még ha sokan csak kisebb közösségeikkel azonosulnak is – többé-kevésbé elfogadják a besorolást. Az elfogadást persze nem az identitás egyéni választásaként értelmezzük itt, hanem olyan állapotként, amelyet részint az egyes államok hivatalos népszámlálásai, részint a saját szervezetek létszámbecslései alapján jön létre.

Az egyes alcsoportokat, közösségeket megismerni törekvő antropológia, néprajz, nyelvtudomány, történettudomány stb. szempontjából az etnokulturális heterogenitás kap hangsúlyt, a szociológia, szociálpszichológia stb. paradigmái a társadalmi, gazdasági, kulturális, társadalomlélektani helyzet azonosságát vizsgálják. A társadalompolitika kimunkálásában és gyakorlatában a cigány/roma népesség egységes csoportként jelenik meg, még ha a belső különbözőségeket a politika hangsúlyozza is.

A cigány népcsoportra irányuló figyelem növekedését az Európa Tanács és az Európai Unió programjai, akciói és határozatai jelzik a nyolcvanas évek eleje óta. Ugyanakkor megfigyelhető a népcsoport növekvő tudatossága (1971-es kongresszusokon fogadták el és azóta ajánlják legalább politikai összefüggéseken belüli használatra az egységes „roma” népnevet), az egyes országokon belüli és országok közötti, nemzetközi szervezeteik megerősödése.

Közös problémák

Ha a különböző országoknak a témával foglalkozó szakirodalmát vizsgáljuk, akkor olyan érzésünk lehet, hogy nincsen különbség a cigányság helyzetében legyen szó a legkiérleltebb demokráciáról vagy a totális rendszertől nem régen szabadult országról, gazdag vagy szegény nemzetgazdaságról.

A cigányság helyzetét mindenütt azonos problémák jellemzik: rossz szociális helyzet – beleértve a lakást, egészségi állapotot, várható élettartamot stb. –, alacsony iskolázottság, munkanélküliség, amivel összefügg a kirekesztettség, stigmatizáltság; más szempontból önálló kulturális arculat, amely kifejeződik az országlakosok többsé-

gétől eltérő anyanyelvben, érték- és normarendszerekben, szocializációs technikákban, az elzárkózásban stb. A probléma alapjában véve az, hogy külön a marginalizált helyzetből (hátrányos helyzetből) való kitörés támogatására és külön az etnikai-kulturális eltérések értelmezésére vannak többé-kevésbé kialakult szemléletmódok, kezeléseikre többé-kevésbé bevált technikák, a cigány népcsoport esetében e kettőt együtt kellene szemlélni, értelmezni és kezelni, s ennek kiforrott módszerei még nincsenek. Azok a tapasztalatok, amelyeket Nyugat-Európa gazdag országai szereztek akár az egykori gyarmataikról betelepülőkkel, akár az egykori vendégmunkásokkal kapcsolatban, csak részben alkalmazhatók, a többi között azért, mert a cigány/roma népcsoport mindenütt autochton, őshonos kisebbség, továbbá mert diaszpórában él.

A kérdés kezelésének jellemzően két sűrűsödési pontja van: az egyik az emberi-állampolgári jogok szempontja (a „cigánykérdés” európa-szerre polgárjogi aktivisták egyik kiemelt témája), a másik az oktatásügy. Az oktatás és képzés egyrészt mint a munkavállalást elősegítő út fogalmazódik meg, másrészt a társadalomba való beilleszkedés kilátásainak, a jövőnek a kérdése. Ezért bármely részkérdést tárgyaló vagy összefoglaló jellegű írásban a nemzeti oktatási rendszereknek a cigány/roma népesség kulturális igényeihez, adottságaihoz való adaptálása kulcskérdésként szerepel.

Az egyes országok látszatra azonos helyzete, problémái alaposabban vizsgálva persze inkább csak hasonlóak – ezért van értelme a nemzetközi tapasztalatcserének.

Közép- és Kelet-Európa helyzetét e vonatkozásban több fontos sajátosság jellemzi. Két vonatkozást emelünk ki. Az egyik az, hogy az államszocializmus évtizedei a cigányság helyzetét sajátosan alakították, eltérően Nyugat-Európa demokratikus piacgazdaságaitól. Az internacionalizmus ideológiája, az aufklérista-paternalista politika és a tervutasításos gazdaság együttesen a cigány lakosságot (vagy annak nagyobb hányadát) is erős asszimilációs nyomás alá helyezte, tiltotta a közösségi szerveződést, törvényen kívülre tette a lakóhelyváltoztatást, megkövetelte a munkavállalást és az iskolázást. Ennek következtében a cigány lakosság jelentős része ezekben az országokban a nagyipar és a nagyüzemi mezőgazdaság segédmunkás rétegébe tagolódott be. Ellensúlyképpen jelentős – legalábbis az adott ország gazdasági viszonyait között jelentős – mértékű szociális gondoskodásban részesült. Ezekbe a kiterjedt, de működő folyamatokba robbant be a rendszerváltás a politikai demokrácia lehetőségeivel és a piacgazdaság törvényeivel. A 30–40 év alatt úgy-ahogy megkapaszkodott, asszimilálódni kezdő cigány lakosság talpa alól kicsúszott a talaj: az összeomló tervgazdaságok elsőként a képzetlen segédmunkásoktól szabadultak meg, s a munkahellyel eltűnt vagy drasztikusan csökkent a szociális gondoskodás is. A Ceausescu-éra összeomlása olyan exodust váltott ki a romániai cigányság körében, amely az 1856-os rabszolga-felszabadítás hatásait is felülmúlta, és egyszerűen sokkolta Nyugat-Európát. A cseh és a szlovák cigányság tömeges menedékjogért folyamodása a közelmúltban a gazdag országokat arra figyelmeztette, hogy időzített bomba ketyeg Európában a szovjet birodalom annyira várt felbomlása következtében.

Ezzel függ össze a másik szempont, amely térségünket Európa többi részétől e vonatkozásban megkülönbözteti. Az Európai Unióba való bebecsátásra váró országok rendre megkapják a feladatot: rendezzék az ottani cigányság helyzetét, mielőtt a

bebocsátás komolyan szóba jöhet. Ez a szempont akár cinikusnak is tűnhet, azonban a viszonylagos hasonlóság mögötti regionális és országokénti eltérések vizsgálatát mindenképpen indokolja.

Annak ellenére, hogy Magyarországon a cigányság helyzete fontos társadalmi kérdések egyike, meglepően ritkán esik szó arról, hogyan élnek a cigányok más országokban, hogyan alakul a cigány – nem-cigány viszony, hogyan értelmezik és hogyan oldják meg a cigány kérdést másutt, különösen a környező és más volt szocialista országokban. Felhasználható-e a cigány kérdéssel kapcsolatos állásfoglalások kialakításában a nemzetközi tapasztalat? Ez aligha vonható kétségbe, hiszen mind a pozitív, mind a negatív tapasztalatok elősegítik a leginkább ígéretesnek látszó megoldások megkeresését. Tanulmányunk célja a nemzetközi tapasztalatok összegezése.

Az országokénti áttekintést megnehezítette, hogy több esetben nem sikerült megtalálni a megfelelő forrásokat, ami lényegében kizárta azt, hogy valamennyi ország esetén azonos részletességgel mutathatnánk be az ottani cigányság helyzetét. Fontos továbbá kiemelni, hogy az objektív, torzításoktól mentes kép kialakítása nem ígérkezik könnyű feladatnak.

Roma térkép

Cigányok valamennyi európai országban élnek (talán egyetlen kivétel Izland), de a lélekszámukra vonatkozó adatok leginkább becsléseken alapulnak. Feltételezik, hogy Európában 8–8,5 millió cigány él, háromnegyedük Közép- és Kelet-Európában, a többiek Nyugat- és Dél-Európában és Skandináviában.

A régió roma térképének mai formája több évszázadon keresztül formálódott. Többé-kevésbé megbízható adatokkal csak a 19. évszázadi végétől rendelkezünk, az azóta végzett népszámlálások illetve felmérések adatai alapján (1. táblázat).

1. TÁBLA

A 19. század végén a cigányok hozzávetőleges lélekszáma a régió országaiban

Ország	Lélekszám	Ország	Lélekszám
Magyarország	250 000	Románia	250 000
Oroszország	60 000	Bulgária	60 000
Lengyelország	50 000	Szerbia (Jugoszlávia)	50 000
Bosznia	20 000	Ausztria	20 000
Ukrajna	20 000		

Forrás: Block, M. 1936

A jelenre vonatkozó adatokat az European Roma Rights Center által megjelentetett tanulmányból vettük át (2. táblázat). A statisztikai adatok rendkívüli ellentmondásos voltát érzékeltetheti pl. Moldova cigány lakosságának becsült lélekszáma. Hivatalos adatok szerint Moldvában 11 600 cigány él; az EBESZ becslése szerint inkább 20–30 000-re, a Moldvai Nemzetiségi Hivatal szerint 100 000-re, míg a Moldvai Roma Szociális és Kulturális Társasága szerint 200 000-re tehető a roma lakosság lélekszáma.

2. TÁBLA

A cigányok hozzávetőleges lélekszáma napjainkban a régió országaiban

Ország	Kormány-adatok	EBESZ- adatok	Kisebbségi szervezetek adatai
Albánia	1261	100 000–120 000	90 000–100 000
Ausztria	95	15 000–20 000	20 000–25 000
Bosznia	n.a.	30 000–50 000	40 000–50 000
Bulgária	313 396	800 000–850 000	700 000–800 000
Cseh Köztársaság	33 489	350 000–450 000	250 000–350 000
Horvátország	6 695	20 000–30 000	30 000–40 000
Kis-Jugoszlávia	143 519	400 000–500 000	400 000–450 000
Magyarország	143 000	500 000–600 000	550 000–600 000
Macedónia	44 000	150 000–200 000	220 000–260 000
Moldova	11 600	20 000–30 000	20 000–25 000
Oroszország	152 939	300 000–400 000	220 000–400 000
Románia	409 700	2 300 000–3 000 000	1 800 000–2 500 000
Szlovénia	2 293	8 000–10 000	8 000–10 000
Szlovákia	83 988	500 000–550 000	480 000–520 000
Ukrajna	47 914	50 000–60 000	50 000–60 000

Egy további példa Ausztria lehet. Az osztrák állam elismeri a horvát (kb. húszezren élnek Burgenlandban és Bécsben), szlovén (ugyancsak kb. húszezren élnek Karintiaiban), magyar (kb. tízezer fő Burgenlandban és Bécsben) és cseh (kb. négyezren élnek Bécsben) etnikai kisebbségeket. De hivatalos kiadványok egyáltalán nem tesznek említést a 95 (!) főre becsült roma kisebbségről, amelynek lélekszáma valószínűleg meghaladja a huszonötezet. Mivel a cigányságot az osztrák állam egyáltalán nem ismeri el etnikumnak, nincs szó cigány programokról sem. Nincs tudomásunk arról, hogy a cigányság helyzete Ausztriában komolyabb elemzések tárgya volna.

Bulgária

Az ország roma népessége három nagyobb csoportra osztható: a bolgárok, a törökök, és a „vlahok” (oláh-cigányok). E nagyobb csoportokon belül is még él és jelentős mértékben hat az eredeti alcsoporthoz való tartozás (becslések szerint kb. 60 különböző közösség) olyannyira, hogy a kutatók inkább csak a cigány értelmiségnél állapítják meg a nagyobb csoporthoz való kötődést, közös identitás vállalását.

A „cigány probléma” – szemben például a magyarországi cigányság iránt sokáig megnyilvánuló politikai érdektelenséggel – végigkíséri a kommunista Bulgária történetét. Ennek számos oka közül kiemeljük

- a nem letelepedett (nomád) csoportok jelentős arányát,
- nagy részüknek a muszlim török (és tatár) lakosságba való asszimilációját,
- valamint elit csoportjaik szervezettségét (már a 18. század végétől voltak kulturális egyleteik, újságjuk, néhány iskolájuk, később színházuk is);
- a közvéleményben állandóan jelen lévő – a párthatározatok, a média által folyamatosan fenntartott – cigányellenességet.

A cigány népesség helyzetét meghatározó feltételek olyan jellegűek voltak, amelyek élesen szemben álltak az új Bulgária szerveződésének elveivel. Történelmi léptékekkel mérve csak igen rövid idővel ezelőtt, 1954-ben kezdődött és több mint egy évtizedig tartott az (új) cigány letelepítési program, amelynek során első lépésben mintegy 20 000 cigány család számára épültek telepek a kijelölt települések határában. A szegregált, gettó jellegű letelepítés gyakorlatát csak viszonylag későn, a harvtanas évek végétől váltotta fel a „bolgár szomszédságba” való költöztetés elve és gyakorlata (meghatározva, hogy hány cigány család költözhet egy-egy utcába).

A gyakran szélsőségesse váló nacionalizmus célja egészen a nyolcvanas évek végéig az egységes bolgár nemzet megteremtése volt, amelynek legfőbb akadályai a török lakosságban és a törökké vált cigányokban testesültek meg. A névváltoztatás kénysze-re – amely főleg a török lakosságot kívánta bolgárként megjeleníteni – kiterjedt a romákra is, és olyan mélységben szabályozta a név- és nyelvhasználatot, hogy például előírta a kluboknak, futballcsapatoknak is, hogy bolgár hősök nevét vegyék fel, 1984-ben pedig kampány kezdődött az cigány zenei együttesek ellen is. A török lakosság asszimilációját célzó, de a cigányságra is kiterjedő erőszak a nemzetközi tiltakozás hatására maradt abba, de lélektani következményei ma is hatnak, és nem utolsó sorban a cigányellenességben öltenek testet. A Zsivkov-rendszer összeomlása után kialakult gazdasági helyzetért, különösen a bűnözésért a (kereskedésből, koldulásból élő) „nomád” cigány csoportokat teszik felelőssé.

Az oktatás területén ugyanaz az ellentmondás látszik, mint a letelepítésben. Egyik vonatkozásban asszimilációs szándék, sőt kényszer, másik vonatkozásban elkülönítés, szegregáció érvényesült. A cigány lakosság rendkívül alacsony iskolázottsági szintje, az írástudatlanok nagy száma, a tankötelesek iskolába nem járása egyre feltűnőbb és zavaróbb jelenségnek számított. A cigány-politikában az ötvenes évek óta érvényesülő megoldásoknak megfelelően két fő útját választották az oktatási szint javításának. Az egyik a gyermeket kivonta a családból, így adva lehetőséget az eredményesebb asszimilációnak: ez a gyerekek hétközi kollégiumokban való elhelyezése. A másik a telepeken felállított cigány iskolák rendszere, amelyek a normál iskolánál alacsonyabb szintű oktatást és speciális készségek gyakoroltatását célozták. (Emellett az értelmi fogyatékosoknak fenntartott iskolákba való beíratás is elterjedt gyakorlat.)

Az erőfeszítések ellenére a cigány lakosság iskolázottsági szintje a kilencvenes években is jelentősen elmarad a bolgár és a török lakosságtól: egy 1992-es felmérés szerint iskolába nem járt csaknem minden tizedik, csak alsó tagozatot végzett minden harmadik cigány lakos, nem éri el a cigány lakosság felét a teljes általános iskolát végzettek aránya, s csak töredékük jutott tovább az iskolai rendszerben: például középfokú iskolát végzett a bolgár népesség 54%-a, a törökök 25%-a, a cigányok 8%-a.

A cigány lakosság jelentős részben ma is szegregált, gettó-jellegű településeken él (ez tette lehetővé a hivatkozott reprezentatív kutatás mintaválasztását, amely szomszédsági körökben vizsgálta életkörülményeiket), lakás- és életkörülményeik szintje messze elmarad a bolgár lakosságtól. A rendszerváltás után tömegek veszítették el munkahelyeiket, és süllyedtek a legreménytelenebb nyomorba annak valamennyi személyiséget és egészséget romboló hatásával.

Az oktatás terén az eddig elért eredményeket két tényező veszélyezteti és akadályozza: 1) a nagy tömegek szegénysége, akik képtelenek megvenni a tanszereket, megfelelően ruházni és élelmezni gyermekeiket (korábban a tanszerek és az élelmezés ingyenes volt a bolgár iskolákban); 2) a jómódú „vlah” (oláh cigány), mindenekelőtt lovári és keldarasi csoportokban az iskola asszimilációs kényszerének elutasítása, tradícióinak megőrzése.

Az iskolázási problémák megoldása érdekében az Oktatási Minisztérium a kisebbségekért felelős állami szervezet (A Kisebbségeket Tanulmányozó és Interkulturális Kapcsolatokat Fenntartó Nemzetközi Központ) UNESCO, majd Phare támogatással projekteket kezdeményezett, amelynek keretei között az ország cigány lakossága által beszélt három jelentősebb dialektusban írott tankönyveket adtak ki, néhány iskolában fakultatív romani nyelvoktatást, illetve multikulturális oktatási projektet vezettek be. 1992-ben a Szófia Egyetemen a történelem szakos hallgatók részére kínáltak egy cigány témájú kurzust – először a bolgár felsőoktatás történetében. (Nincs tudomásunk arról, hogy e kurzust állandóvá tették volna.)

Horvátország

Az ország cigány lakosságának számáról igen ellentmondó becslések vannak: 6 000-től 150 ezer körülire becsülik a különböző források. Szokatlan módon a Horvát Püspöki Konferencia Roma Lelkészi Bizottsága is végzett saját felmérést, amelyek szerint a romáknak mintegy hatoda muzulmán vallású. Javarészt a Muraközben, Eszék-Baranya megyében, Sziszek-Moslavacka és Zágráb területén, illetve környékén élnek. A horvátországi cigányok legjelentősebb hányada beás.

A horvát alkotmány és az 1991-ben elfogadott kisebbségi törvény egyenlő jogot ad minden etnikai kisebbségnek, és bizonyos létszámhatár fölött parlamenti (szábor) képviselői helyet is rendelkezhetnek. A romák ezt a határt nem érik el, így nincsen képviselőjük a parlamentben.

Horvátországban nem végeztek olyan kutatást, amely életkörülményeiket, a többségi nemzethez való viszonyukat, illetve a többségnek a romákhoz való viszonyát vizsgálta volna. A szakértők úgy vélekednek, hogy a jómódú romák asszimilálódnak, horvátnak sorolják be magukat, míg a szegények között gyakori, hogy szociális segélyért folyamodva a horvát nemzetiségűek is cigánynak vallják magukat.

Élet- és lakáskörülményeik a horvát átlaghoz képest rendszerint rosszabbak, jelentős hányaduk telepen él. (Azt a kormányzat által javasolt megoldást viszont, hogy költözzenek a kiűzött szerbek falvaiba, elutasították.) Iskolázási helyzetük hasonlít ahhoz, ahogyan a telepi cigány gyerekeket korábban nálunk is leírták: óvodába, iskolaelőkészítőbe nem járnak, az iskolát később kezdik el (6 éves kor helyett 7–8 évesen), a nagy távolságok, a megfelelő ruházat hiánya és egyéb okok miatt rendszerint járniuk iskolába amíg a serdülő kort eléri, ezután pedig korán családot alapítanak. A korábbi kísérletek óvoda, esetleg iskola szervezésére a cigányok telepein nem vezettek sikerhez, ma pedig elutasítják a „faji gondolat” veszélyét sejtve az ilyen megoldásokban. Az iskolai sikertelenség egyik okát a pedagógusok abban látják, hogy a gyerekek jelentős hányada nem beszél és alig ért horvátul, otthon „roma nyelvet”

beszélnek. Ennek ellenére – nyilván nem a telepi cigányság körében – gyarapodik a középiskolába járó cigány fiatalok száma.

A helyzetértékelésből következik, hogy a szórványos (a Roma Szövetség a Kulturális Minisztériummal és a Horvát Püspöki Konferencia említett bizottságával karöltve kezdeményezett) projektek elsősorban a romani nyelv írásbeliségének kimunkálására, iskolai bevezetésére irányulnak. Kérdéses, hogy a beás családok és gyermekeik számára nem jelent-e majd ez további megterhelést, kudarchoz vezető tényezőt. A projektek másik típusa „nyári iskolák”, nyári táborok szervezése, elsősorban a középiskolások, a leendő értelmiség számára. Ehhez a pécsi Gandhi Gimnázium segítségére támaszkodtak. A roma oktatással, kultúrával foglalkozó szervezeteknek nemzetközi kapcsolataik – az említetten kívül – nincsenek. Nyilván ebben kereshető annak oka, hogy hiányoznak a más országokban favorizált multikulturális, interkulturális projektek is.

Szlovénia

Szemben a horvátországi romák helyzetével kapcsolatos irodalom hiányának, a Szlovéniában élő romák kutatásának komoly eredményei vannak. Létszámukat tekintve mintegy 6–7000 fővel számolnak, akik alcsoportokra oszlanak. Legnagyobb számban a Muravidéken élnek, romani vagy magyar nyelvet beszélnek. Szlovénia északnyugati részére szintók települtek le, újabban pedig Ljubljana és Maribor környékére Koszovóból és Macedóniából költöztek cigányok. Többnyire letelepültek, de hagyományosan vándorló roma családdal is lehet találkozni.

A romák szociális, kulturális és jogi helyzetével 1960 óta foglalkoznak Szlovéniában, azóta folyamatosan napirenden van ez a kérdés. A kilencvenes éveket végigkíséri az a szándék – tervezgetés –, hogy külön törvényben rendezzék helyzetüket, tekintettel szociális körülményeik javítására és az autochton roma közösségek fennmaradásának támogatására. A külön törvény (indoklásában egyébként hangsúlyozták a magyar kisebbségi törvény sikertelenségét a cigányság helyzetének rendezésében) nem született meg, de az előkészület során számos olyan akcióterv, program készült, amely a romák szociális, egészségügyi és műveltségi helyzetének rendezésére irányult. Az oktatást Jugoszlávia 1972-ig helyi szintekre bízta, ezután került állami kezelésbe. A nyolcvanas évek közepéig jelentősebb erőfeszítés nem történt a roma oktatásban, azóta viszont egyre több figyelem irányult ezekre a kérdésekre.

Bár a szlovéniai cigányság szociális helyzete rosszabb a szlovéniai átlagnál, az iskolázásban nem ezek a problémák jelentik a legnagyobb gondot, hanem a nyelv. A roma gyerekek többsége nem beszéli a szlovén nyelvet, ezért óvodai szintű iskola előkészítőket szerveztek a nyelv és néhány más készség elsajátítására. Az egyéves előkészítő azonban túlságosan rövid idő a hiányosságok pótlására. Még nehezebb a helyzet a vegyes nyelvű területeken, ahol a szlovén mellett magyar, horvát és roma nyelvet beszélnek. Az iskolákban ezért két vagy három nyelvű csoportokat hoznak létre. Ez a – gyakran példaértékűnek tekintett – szlovén gyakorlat a cigány gyermekek számára extrém problémát hordozhat: a cigány anyanyelvű, otthon csak az anyanyelvén beszélő gyerek az iskolában gyakran egyszerre két idegen nyelvet is kénytelen elsajátítani (szlovén és magyar), amelynek következménye, hogy egyik nyelven sem tudja ár-

nyaltan kifejezni magát, illetőleg nem érti meg elég mélyen a közvetített ismereteket. Ezekben az iskolákban vagy osztályokban egyre kevesebb a szlovén vagy a magyar gyerekek – a szülők feltehetően máshová íratják gyermekeiket –, így olyan „cigányosztályok” jönnek létre, ahol az oktatás három nyelven folyik. Ha ehhez még hozzáesszük a cigány családok alacsony iskolázottsági szintjét, ebből fakadóan a gyermekek szocio-kulturálisan hátrányos helyzetét, egyet kell érteni a szlovén szakértőkkel, akik a helyzetet tarthatatlannak látják. A megoldás körvonalai azonban egyelőre nem látszanak, továbbra is a törvényhozástól, speciális roma törvénytől remélik a helyzet rendezését.

A kutatások szerint az iskolába beiratkozott roma gyerekek mindössze egynegyede jár rendszeresen iskolába, harmada egyáltalán nem jár, a többiek pedig rendszertelenül. A családok a következő okokat nevezték meg: a hagyományos családi foglalkozások (pl. növénygyűjtés), szegénység, korai házasság, a szlovén nyelv nem megfelelő ismerete, az iskolai fegyelem, a tanárok nem megfelelő magatartása.

Csehország

A csehországi cigányság sorsa – akárcsak a térség többi roma csoportjáé – összefügg a térségben e században végbement nagy társadalmi-területi változásokkal. Csehszlovákia megalapítása, különösen a második világháború utáni német kitelepítések nyomán a szlovák területek nagy létszámú roma népességét (a magyarokkal együtt) a cseh országrészekbe telepítették át. Így a század első felében még csak néhány ezret számláló kisebbség létszáma a kilencvenes évekre a becslések szerint 150–200 ezerre növekedett. A mesterségesen végrehajtott roma „migráció” ugyanis újabb cigány tömegeket vonzott a cseh országrészekbe, különösen a szegényebb és elmaradottabb kelet-szlovákiai régióból.

Csehországban a romák helyzetét nehezíti, hogy tömegeiben nem őshonos kisebbség, hanem (kétszeresen is) idegen, beköltöző, ennek valamennyi, más országokból is ismert problémáival. Ilyenek a gyökértelenség, a szociális kontroll hiánya illetve elutasítása, szembenállás annak az országnak a törvényeivel, amely nem hajlandó őket egyenrangú állampolgárként kezelni, a szervezettség, érdekképviselő alacsony szintje stb. Ezt a helyzetet az önállósult Csehország nehezen tudta és tudja kezelni: csak jelentős nemzetközi tiltakozásra hagyott fel például azzal a politikával, hogy a Szlovákiából áttelepült romákat illegális betelepülőknek nyilvánítva (1993-as állampolgársági törvény 1996-os módosítása) törvényen kívül helyezze őket. A demokratikusnak ismert ország az utóbbi időben kétes hírnévre tett szert a diszkriminatív, sőt durván rasszista akciók nyomán.

A cseh társadalom e súlyos problémájának távlati megoldását itt is az oktatásügyben keresik. A csehszlovák politika hullámvázának egyik szakaszában hozták létre és máig működik a prágai Károly Egyetem romológia tanszéke, ez azonban nem érinti a romák oktatásának akut kérdéseit. Régiókban mindenütt – ahol ilyen iskolák működnek – a romák felülreprezentáltak az enyhe vagy középsúlyos értelmi fogyatékosok számára elkülönült iskolákban. Csehországban azonban ennél is rosszabb a helyzet, ami összefügg a romák kétszeresen is „idegen” voltával: mint romák és mint „szlovákok” (magyarok) nehezen fogadja be őket a normál iskolarendszer.

A „speciális iskolákban” a roma gyerekek aránya a becslések szerint 70–80%-ot is eléri, ezek tehát mondhatni valódi szegregált „cigányiskolák”, amelyek nemcsak alacsonyabb szintű ismereteket és minősítést nyújtanak a normál iskolánál, hanem szegregáltságuk miatt a cseh lakossággal való együttműködésre sem készítenek fel, illetve a többséget sem készítik fel a cigányokkal való együttélésre. A rendes általános iskolákban 85% a cigány tanulók lemorzsolódásának az aránya (van olyan térség, ahol a roma gyerekeknek mindössze 5%-a fejezi be az elemi iskolát!) Az iskolát befejezőknek is csak töredéke tanul tovább a középfokú oktatás valamelyik intézményében. Ifjúsági munkanélküliség – és ami ezzel jár, szenvedélybetegségek, prostitúció stb. – a következmény.

Bár ez a drámai helyzet rövid távon aligha orvosolható, nagy jelentősége van azoknak a projekteknek, amelyek a roma gyermekek jobb iskolai adaptációjára, illetőleg az iskolák alkalmasabbá tételére irányulnak. Roma oktatási vagy foglalkoztatási projektek inkább csak egy-egy közösséget érintenek.

Az egyetlen nagyobb igényű projekt az 1996-ban indult Új Iskola Alapítvány roma oktatási programja, amely az ország egészét célozza meg. Az alapítvány 20 szakemberrel (társadalomkutatók, pedagógusok, roma szervezetek vezetői) dolgozik, és a program megvalósításában együttműködik az Oktatási Minisztériummal. A program lényege iskolai asszisztensek képzése és munkába állítása azokban az iskolákban, ahol nagy számban tanulnak roma gyerekek. Az asszisztensek féléves képzésben vesznek részt – a bizonyítványt a minisztérium elismeri –, amelyben szerepel a romani nyelv, történelem, valamint a konfliktus-megoldás technikája. Rendszeres műhelymunkán, nyári egyetemeken találkoznak olyan pedagógusokkal, akik roma gyereket tanítanak, külföldi tapasztalatcseréket szerveznek. Emellett tankönyveket és oktatási segédanyagokat adnak ki. Céljuk, hogy a régió egészére kiterjesszék az együttműködést: a CEREP (Central European Romani Education Programme) fel kívánja venni a kapcsolatot a közép- és kelet-európai régió valamennyi országával.

Lengyelország

Annak ellenére, hogy a lengyel művelődési minisztérium nem rendelkezik megbízható statisztikai adatokkal, feltételezik, hogy a cigány gyermekek többsége kb. 12 éves korban hagyja abba általános iskolai tanulmányait, és nem túl ritka a teljes írástudatlanság sem. Az utóbbi években romlott a cigány gyermekek iskoláztatása, mivel 1989 után a hatóságok már korántsem annyira határozattan lépnek föl a cigány szülőkkel szemben mint ezelőtt.

1992 és 1995 között kísérletként szervezték meg a felzárkóztató osztályokat azon cigány gyermekek és kamaszok részére, akik korábban nem jártak az iskolába. Az egész országban kb. 25 ilyen osztály szervezésére került sor, 1994/95 tanévben az itt tanulók létszáma meghaladta a 200-at. Fontos kiemelni, hogy a hatóságok ideiglenes tanítási formának tekintik ezeket az osztályokat, állandósításuk föl sem merült. A roma szervezetek azért bírálták ezt a kísérletet, mert a cigány kultúra ismertetése nem volt része a programnak. A minisztérium ígéretet tett a megfelelő tantárgyak kialakítására. Az oktatási helyzet tényleges megismerése érdekében a Cigány Szövetség – a

kormányzat pénzügyi és szervezési támogatásával – 1995-ben megkezdte egy országos kutatás előkészítését.

Románia

A román alkotmány (1991) garantálja „a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek részére az anyanyelv elsajátításának, valamint az anyanyelven történő tanuláshoz való jogot” (52. cikkely, 3. bekezdés). E cikkely szerint a fenti jog gyakorlását egy törvénynek kellene biztosítani. 1995-ös oktatási törvény azonban nagy mértékben korlátozza az anyanyelvi ill. a multikulturális oktatás lehetőségeit. Az 1997-es oktatási rendelet viszont jóval liberálisabb szemléletről tanúskodik, és nagy mértékben enyhíti a törvény korlátozó paragrafusait. Kérdés azonban, hogyan valósul meg a gyakorlatban a kisebbségi, ezen belül a roma kisebbségi oktatás.

A romániai etnikai kisebbségek, többi között a cigányok társadalmi helyzetének, ezen belül oktatásának elemzését megkönnyíti a román kormány 1994-ben megjelentetett kötete (The Legislative and Institutional Framework for the National Minorities of Romania). E kötet tanúsága szerint a román kormány nem tartja aggasztónak a cigányság helyzetét. Az alábbi fontos eredményeket hangsúlyozzák: Romániában a cigányság megkapta az etnikai kisebbségi státust, és így igényt tarthat azokra a jogokra, amelyek más etnikai kisebbségeket is megilletnek. A cigányság képviselői részt vesznek a különböző állami intézmények és hivatalok munkájában. Kiemelendő az oktatás területén megindult munka, melynek fontos része a cigány nyelv oktatásának bevezetése három iskolában (egy-egy ilyen iskola működik Bukarestben, Bacsóban és Szatmárnémetiben). Bár csak 55 diák – feltehetőleg főleg cigány diákokról van szó – vett részt az oktatásban az 1994/95. tanévben, az a tény, hogy az oktatást egyáltalán sikerült megszervezni, igen fontos, hiszen 1989 előtt a cigány nyelvet egyetlen romániai iskolában sem oktattak.

A román oktatási miniszter 1999-ben elhangzott nyilatkozata szerint az utóbbi években a román kormány jóval nagyobb figyelmet fordít a roma oktatásra. A minisztériumnak minden megyében van cigányügyi referense, a kisebbségi projektekre szánt összegeket jelentősen megemelték. A minisztérium leginkább a diszkrimináció elleni fellépést támogatja. Felmerült a nemzeti és etnikai kisebbségekkel foglalkozó kutatóközpont létrehozásának gondolata is. A nyilatkozat azonban nem tesz említést a szó szoros értelmében vett oktatási programokról.

Szlovákia

A szlovákiai cigányság társadalmi helyzetét igen súlyosnak ítélik. 1991-ben, tehát még a szétválás előtt a szlovák kormány elfogadta „A kormány cigány politikája” c. dokumentumot, amely több utat jelölt meg a cigányság helyzetének javítása érdekében. A dokumentum főleg az oktatási, foglalkoztatási, valamint a lakásépítési tervezetektől állt. Bár néhány program megvalósítása megkezdődött a következő esztendőben, a szétválás után valamennyi cigány program megvalósítása megállt finanszírozási problémák miatt. Jelenleg Szlovákiában hét cigány szervezet működik, azonban semmiféle pozitív változásokról nincs szó. Gyakoriak viszont a cigányok és nem-cigányok közötti konfliktusok, amelyek olykor az utcai harcok formájában nyilvánul-

nak meg (pl. Kirkov, Klatovy). A helyzetet súlyosbítja a Csehországból kitelepített mintegy 100 000 roma gondja, akiket leginkább a volt laktanyákban helyeztek el.

Többé-kevésbé megbízható becslések szerint a roma iskoláskorú gyermekek mintegy 70%-a kisegítő iskolákban tanul. Az esetek jelentős részében a gyenge iskolai teljesítmény magyarázata a szlovák nyelv gyatra ismerete: a magyarországi cigányoktól eltérően a szlovákiai romák többsége cigány anyanyelvű.

A Central European Romany Educational Opportunities Center által végzett felmérés szerint évente legalább 30 roma fiatal igen jó eredménnyel végzi a középiskolai tanulmányokat, azonban az utóbbi tíz esztendőben az első éves egyetemi ill. főiskolai hallgatók között nem volt roma. A magyarázat részben a diszkriminációban, részben a felvételi vizsgák jellegében keresendő.

Oroszország

A Szovjetunióban a cigányok társadalmi megítélése, a cigányság sorsával kapcsolatos elképzelések a húszas évek derekán kezdtek formálódni. 1924-ben a cigányok első képviselői találkoztak Moszkvában és arra a következtetésre jutották, hogy a cigányoknak is ki kell venni részüket az új világ megteremtéséből. 1925-ben megalakult az Összoroszági Cigány Unió – az első nem szakmai, hanem politikai ill. kulturális missziójú szervezet nem csak Oroszországban, hanem talán a világon is.

A politikai és kulturális szerveződés mellett nem kevésbé tanulságosak az oktatás területén indított kísérletek, mivel a cigányság fölemelkedésének fő útját az oktatásban látták. 1927-ben a Cigány Unió vezetőségének válaszulva a szovjet művelődésügyi népbiztos, Lunacsarszkij azt írta, hogy a szakemberek javaslata alapján megkezdődött a cigány nyelv írott formájának kialakítása a cirill betűkészlet alapján, és a cigány nyelvtan megszövegezése. Ezt a munkát kitűnő szovjet nyelvészek vállalták el; a munkacsoport vezetője Szergijevszkij professzor volt, aki rendkívüli hozzáértéssel és energiával látott hozzá a munkához. Érdeemes megemlíteni, hogy Oroszországban jól ismertek voltak a klasszikus romológiai kutatások. Grellmann alapművét már 1794-ben fordítottak oroszra; a romológia klasszikusát, A. Pott német professzort a munkái alapján megválasztották az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjává. Szergijevszkij csoportjának első eredményeit egy éven belül megismerhette az ország. Már 1927-ben sor került két fontos eseményre. Megjelent az „Orosz cigányok nyelvéről” című tanulmány, valamint az első cigány folyóirat, a *Romani Zorja* első száma. 1927 és 1930 között a csoport megjelentetett hét tankönyvet a cigány iskolák részére és 1931-ben látott napvilágot Szergijevszkij klasszikus művé, a Cigány nyelvtan valamint az első cigány-orosz szótár.

Elképesztő intenzitással kezdődött meg az oktatási intézményrendszer kialakítása. Egymás után nyíltak a cigány óvodák, általános iskolák, gyermekotthonok, tanfolyamok. 1932-ben megkezdtek a cigány pedagógiai technikum és az egyetemi előkészítők megszervezését. Moszkvában három cigány iskola működött, valamennyi az általános iskolák mellett. (Ez utóbbit szó szerint kell érteni, hiszen a cigány osztályok elhelyezésére az iskolák szomszédságában levő külön épületekben került sor.)

Sajnos az iskolák működése nem hozta meg azokat a sikereket, amelyeket szervezőik reméltek. A szovjet újságokban megjelent beszámolók szerint a diákok igen kevés

érdeklődést tanúsítottak tanulmányaik iránt, a családok értelmetlen foglalkozásnak vélték a tanulást. Az egyik pedagógiai tanfolyam légköréről az egyetlen cigány származású tanár így tudósított: „a hallgatók akkor jöttek, és akkor mentek, amikor akartak. Gyakran óra közben a következő »javaslatokkal« lépték föl: elég a földrajzból, matekot szeretnénk. Házi feladatokat nem fogadtak el, sem színházba, sem múzeumba nem voltak hajlandók elmenni...” A szovjet pedagógusok kitartása, amely olykor már súrolta a fanatizmus határait, a gyermekek szeretete, a javuló szervezési keretek azonban mintha kezdték volna hozni az első érzékelhető eredményeket. Azonban 1938–39 folyamán központi utasítások alapján lényegében az egész kulturális és oktatási tevékenységet beszüntették. Bezárták az iskolákat, megszűnt a technikum, félbeszakadt a kutató és módszertani munka. Ebben is bizonyára szerepet játszott az, hogy óriási erőfeszítések árán csak nagyon szerény eredményeket sikerült elérni; számos intézmény a „birka iskola” módjára már korábban megszűnt, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a szovjet belpolitikai eseményeket sem, amelyek egyáltalán nem kedvezték a nemzetiségi ügynek.

A második világháború után a szovjet állam egyetlen alkalommal próbálta „megoldani” a cigány kérdést. 1956-ban a Legfelsőbb Tanács kiadta a rendeletét, melynek pontos címe: „A csavargó cigányok munkához való szoktatásáról”. A dolgozó cigányok dicsérete után a rendelet három intézkedést foganatosít: 1) a csavargás általános betiltása és a letelepedés előírása; 2) a köztárságok kormányait kötelezik a fenti teendők elősegítésére; 3) a csavargókat 5 évig terjedő száműzetéssel és javító-nevelő munkával megbüntethetik. (Annak ellenére, hogy pontos adatokkal nem rendelkezünk, csaknem biztos, hogy e rendelet végrehajtására csak igen ritka esetben került sor.)

Az 1979. évi népszámlálás szerint 209 ezer szovjet állampolgár vallotta magát cigánynak (anyanyelvétől függetlenül). Jelenleg 3–400 ezerre tehető az oroszországi cigányok száma, bár egyes források ennél jóval nagyobb számot, egymilliót is említnek. A kilencvenes években néhány cigány és nem-cigány értelmiségi megpróbálta újra indítani a cigány kulturális szervezetet (Cigány Kulturális Szekció); 1990-ben sikerült megjelentetni az orosz-cigány szótárt. Ezen kísérletek azonban kivételek és nem jártak érezhető hatással. Semmiféle oktatási vagy foglalkoztatási program nincs. Gyakoriak viszont a cigány-nem-cigány konfliktusok, előfordultak zavargások is. Általános vélekedés szerint a cigányok rendkívül aktív szerepet játszanak a feketeipiac működtetésében, különösen a szeszes italok illegális forgalmazásában, és a bűnözésben (állítólag a fosztogatók, betörők, rablók, nemi erőszakot elkövető bűnözők jelentős része cigány). Ezt a cigányok is elismerik, bár úgy gondolják, hogy erre kényszerülnek, hiszen többségük munkanélküli.

A Cigány Kulturális Szekció egyik tagja, Cserenkov, több oroszországi lapban 1991-ben megjelent nyilatkozatában arra szólítja a cigányokat, hogy vegyék saját kezükbe sorsuk alakulását és hangsúlyozza a tanulás fontosságát. Az azóta eltelt kilenc esztendő nem engedett következtetni arra, hogy a felhívásnak bármilyen visszhangja lett volna egészen 2000 márciusáig. Tudniillik akkor jelent meg az Oroszországi Föderációs és Nemzetiségi Ügyek Minisztériumának rendelete, amely kulturális (tehát, nem területi) autonómiát biztosított az Oroszország területén élő cigányok számára. Ez a

változás akkor is igen jelentősnek minősíthető, ha tisztában lehetünk avval, hogy egy jogosítvány önmagában nem garantálja a kedvezőtlen társadalmi státus megváltoztatását. A romák a harmincas évek óta először alakíthatnak államilag elismert képviselőt.

Összefoglalás

Most Magyarországon kívül más országban nem folyik szisztematikus munka: szétszórt próbálkozások vannak. Nincsen folytonosság a projektekben: egy-egy projekt rövid ideig tart, aztán elkezdnek valami mást csinálni. Kérdés, hogy miért nincs: valamennyi országban jó minőségű oktatás van. A közös ok, hogy a régió országai-ban sem a köztudatban, sem az oktatás irányításában nem tudatosult a felismerés, hogy a roma népcsoport, mint olyan szerves része a mindenkori valóságoknak, társadalmi szerkezeteknek. Ekkora tömegek oktatása nem luxus: hatalmas munkaerő-tartalék, tehetség-tartalék, társadalmi érdek a mozgósításuk, felkészítésük – kirekesztés helyett integrálásuk. Az oktatási programok gyengesége, szórványossága azt tükrözi, hogy a társadalom még mindig nem találta meg a helyüket.

A cigány gyermekek és fiatalok oktatása nemzetközi üggyé vált. Ugyanakkor nem szabad úgy felfogni, hogy oktatásuk helyzetét csak azért kell rendezni, mert az EU így kívánja. Elsősorban társadalmaink érdekei kívánják ezt.

Az erőteljesen fejlődő társadalmakban – amilyenek régióink országai – természetes módon jelennek meg és akár robbanásszerűen söpörhetnek végig olyan társadalmi változások, innovációk, amelyek a kialakult társadalmi viszonyok között meg sem fogalmazódnak. Talán éppen az átalakulás adhat számunkra inspirációkat az „öröknek” tűnő cigánykérdés rendezésére.

FORRAY R. KATALIN & SZEGÁL A. BORISZ

IRODALOM

- BOLLAG, B. (1994) Gypsy Studies on the Move. *The Chronicle of Higher Education*, aug. 3.
- CANEK, D. (1999) *Roma in Czech Schools Before and After 1989*. Innovators. Open Society, 1.
- COSTARELLI, S. (1993) *Children of Minorities. Gypsies*. Firenze, UNICEF.
- DRUC, J.E. & GESSZLER, A. (1990) *Ciganye*. Moszkva, Szovjetszkij Piszatyel.
- FÉNYES Cs. (ed) (1999) *Multicultural Education. Policy, Planning and Sharing*. Preceedings of the Conference. Bp., Dobogókő, Open Society Institut.
- Government and Romani Participation in Policy-making*. Princeton, N.J. PER, 1999.
- HAMBERGER JUDIT (1996) A csehországi romák helyzete. *Régió* No. 2.
- KRAUSE, M. (2000) The Essential Prerequisite Between Roma and Educational Institutions. www.romnews.com/s/perspectives1.htm
- LIÉGEOIS, J-P. (1994) *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe.
- Nongovernmental Organizations*. Princeton, N.J. PER, 1998.
- Roma Demographic Table. European Roma Rights Center, <http://www.errc.org>
- Romanies (Gypsies) in Poland. Paper presented at the CSCE Human Dimensions Seminar. Warsaw, 1994.
- SZILÁGYI IMRE (1996) A horvátországi romák helyzete. *Régió* No. 3.
- SZILÁGYI IMRE (1996) Romák Szlovéniában. *Régió* No. 2.
- Education Programme of the New School Foundation Prague, Czech Republic (2000) Patrín. www.geocities.com.paris5121/roma-education.htm
- TOMOVA, I. (1995) *The Gypsies in the Transition Period*. Szófia, International Center for Minority Studies and Intercultural Relations.
- TOMOVA, I. (1996) Változások és gondok a bolgár cigányközösségekben. *Régió* No. 3.